TABIIY RESURSLARDAN FOYDALANISHDA EKOLOGIK-HUQUQIY PRINSIPLAR VA DAVLAT BOSHQARUVI MEXANIZMLARI

Muhammadjonova Gulasal Muzaffar qizi

Namangan davlat universiteti

Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Muhammadjonnovago07@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tabiiy resurslardan foydalanishdagi prinsiplar, ularning ekologik-huquqiy prinsiplari yoritilib beriladi. Bu doirada baliqchilik sohasi misol qilib olinib, ushbu sohaning ekologiya huquqidagi o'rni hamda ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar. Tabiiy resurslar, oqilona va kompleks foydalanish, "ifloslantiruvchi to'laydi" (polluter pays) prinsipi, "ekologik audit" tizimi, populyatsiya barqarorligini saqalash prinsipi.

Tabiiy resurslardan foydalanishning ekologik-huquqiy prinsiplari atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonunchilikning poydevori hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra, ushbu prinsiplar insonning hayoti va sog'lig'i uchun qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlashga qaratilgan1.

Asosiy prinsiplardan biri – **tabiiy resurslardan oqilona va kompleks foydalanish** prinsipidir. Bu prinsip resurslarni nafaqat iqtisodiy manfaat yo'lida

1 O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrdagi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi 754-XII-son Qonuni. 3-modda.

ishlatish, balki ularning qayta tiklanish qobiliyatini saqlab qolishni ham ta’minlaydi. Shuningdek, “ifloslantiruvchi to’laydi” (polluter pays) prinsipi xalqaro ekologik huquqning muhim qismi bo’lib, u milliy qonunchiligimizda tabiatdan foydalanganlik uchun to’lovlar va zarar yetkazganlik uchun kompensatsiya tizimi orqali namoyon bo’ladi2. Huquqiy tahlillar shuni ko’rsatadiki, ushbu prinsiplar faqat deklarativ xarakterda bo’lmasdan, iqtisodiy subyektlarning kundalik faoliyatini cheklovchi va yo’naltiruvchi qat’iy me’yorlardir.

Tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarish davlatning eng muhim funksiyalaridan biri bo’lib, u huquqiy, iqtisodiy va ma’muriy usullar orqali amalga oshiriladi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi PF – 81-son Farmoni bilan ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvi tizimi tubdan isloh qilindi3.

Davlat boshqaruvi mexanizmining markaziy bo’g’ini – Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o’zgarishi vazirligi hisoblanadi. Vazirlikning asosiy boshqaruv mexanizmlari ekologik ekspertiza, litsenziyalash va ruxsat berish, davlat ekologik nazorati va boshqalardan iborat. Davlat boshqaruvining samaradorligi bevosita javobgarlik mexanizmining qat’iyligiga bog’liq. O’zbekiston Respublikasining **Ma’muriy javobgarlik to’g’risidagi kodeksi** va **Jinoyat kodeksi** tabiiy resurslardan foydalanish tartibini buzganlik uchun sanksiyalar tizmini belgilaydi. Xususan, yer, suv va yer osti boyliklarini ifloslantirish yoki ulardan maqsadsiz foydalanish bo’yicha jarimalar miqdori so’nggi yillarda sezilarli darajada oshirildi. Jinoyat kodeksining **“Ekologiya sohasidagi jinoyatlar”** deb nomlangan bo’limi atrof-muhitga jiddiy zarar yetkazuvchi harakatlar uchun

2 Atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmlari bo’yicha xalqaro standardlar. BMTning Atrof-muhit bo’yicha dasturi (UNEP) tavsiyalari.

3 O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF – 81-son Farmoni.

ozodlikdan mahrum qilishgacha bo'lgan choralarni ko'zda tutadi4. Huquqiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, javobgarlik mexanizmini yanada takomillashtirishda "ekologik audit" tizimini kengaytirish va tadbirkorlik subyektlarining akologik sug'urtasini majburiy etib belgilash maqsadga muvofiqdir. Bu choralar tabiarga yetkazilgan zararni tezkorlik bilan qoplash va davlat byudjetiga yukni kamaytirish imkonini beradi.

Tabiiy resurs sifatida suv biologik resurslaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari. Baliqchilik faoliyati tabiiy resurslardan (suv va biologik resurslar) kompleks foydalanishni talab etuvchi murakkab ekologik-huquqiy tizimdir. O'zbekiston Respublikasining "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni ushbu sohadagi asosiy huquqiy prinsip – populyatsiya barqarorligini saqalash prinsipini belgilaydi. Bu prinsipga ko'ra, baliq ovlash hajmi tabiiy havzaning o'z-o'zini qayta tiklash qobiliyatidan oshib ketmasligi shart5.

Baliqchilik sohasida davlat boshqaruvi mexanizmi quyidagi maxsus vositalar orqali amalga oshiriladi:

1. **Kvotalash tizimi:** davlat boshqaruvi organi (Ekologiya vazirligi) har yili ilmiy xulosalar asosida tabiiy havzalarda baliq ovlashning maksimal miqdorini (kvotasini) belgilaydi. Bu resurslarni ekspluatatsiya qilishning huquqiy chegarasi hisoblanadi.

2. **Meliorativ baliqlantirish mahburiyati:** ekologik-huquqiy prinsiplarga ko'ra, ijarachi nafaqat resursni iste'mol qilishi, balki havzaning ekologik holatini yaxshilashda ham ishtirok etishi shart. Oq amur va do'ngpeshona

4 O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. 193-204-moddalar (Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar). – T.: "Adolat", 2024.

5 O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 19-sentyabrdagi "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi O'RQ- 408-son Qonuni. 35-modda.

kabi o'txo'r baliqlarni havzaga tashlash orqali suvning biologik tozaligi (evtrofikatsiyani oldini olish) ta'minlanadi6.

3. **Akvakulturani rivojlantirishning huquqiy rag'batlari:** Prezidentning **PQ – 83-sonli** qarori bilan tabiiy suv havzalarida intensive (qafas) usulida baliq yetishtirish uchun yer solig'i va mol-mulk solig'idan imtiyozlar berilishi – bu davlat boshqaruvining **iqtisodiy rag'batlantirish** usuliga yaqqol misoldir.

Tabiiy suv havzalarining huquqiy rejimi va ulardan baliqchilik sohasida foydalanish masalalarini tahlil qilish asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, tabiiy suv havzalari umumdavlat mulki sifatida maxsus huquqiy muhofazaga ega bo'lib, ulani baliqchilik xo'jaliklariga ijaraga berishning "E-auksion" tizimi orqali shaffoflashtirilishi sohada adolatli raqobat muhitini yaratdi. Bu mexanizm suv havzalarining nafaqat iqtisodiy obyekt, balki nuhofaza qilinishi lozim bo'lgan ekologik resurs sifatidagi maqomini mustahkamladi.

Ikkinchidan, baliqchilik faoliyatini tartibga soluvchi milliy qonunchilik tizimi so'nggi yillarda "klasterlashtirish" va "intensivlashtirish" tamoyillari asosida tubdan isloh qilindi. Prezidentning PQ – 83-sonli va PQ – 67-sonli qarorlari bilan berilgan soliq va bojxona imtiyozlari tabiiy suv havzalarida baliq yetishtirish hajmini bir necha barobar oshirishga huquqiy zamin yaratdi. Davlat boshqaruvi mexanizmlari faqat nazorat qilishdan emas, balki tadbirkorlik subyektlarini iqtisodiy rag'batlantirish orqali resurslarni qayta tiklashga (baliqlantirishga) yo'naltirishga o'tmoqda.

Uchinchidan, tabiiy resurslardan foydalanishda ekologik-huquqiy prinsiplar (ayniqsa, oqilona foydalanish va populyatsiya barqarorligini saqlash) baliqchilik

6 Karimov G. "Baliqchilik iqtisodiyoti va ekologik menejment". Ilmiy qo'llanma. – T.: 2022. 142-bet

sohasining barqarorligini ta’minlovchi asosiy omildir. Davlat ekologik nazorati va ma’muriy-jinoiy javobgarlik choralari (MJTK 82-modda, JK 202-modda) brokonerlikka qarshi kurasgish va suv havzalarining biologic xilma-xilligini asrashning muhim huquqiy vositasi bo’lib xizmat qilmoqda.

Tabiiy resurslardan foydalanishda davlat boshqaruvining samaradorligi faqat ma’muriy choralar bilan emas, balki jamoatchilik nazorati bilan ham uzviy bog‘liqdir. O‘zbekiston Respublikasining “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonuni va Ekologik kodeks loyihasidagi tamoyillarga ko‘ra, mahalliy aholi va nodavlat notijorat tashkilotlari suv havzalarining holatini monitoring qilishda ishtirok etish huquqiga ega.

Baliqchilik sohasida bu mexanizm quyidagicha namoyon bo‘ladi:

- Jamoatchi inspektorlar instituti: Tabiiy havza atrofida yashovchi fuqarolarning ekologik huquqbuzarliklarni aniqlash va bu haqda vakolatli organlarga (Ekologiya vazirligi va prokuratura organlari) xabar berish tizimi. Bu boshqaruv tizimidagi "pastdan yuqoriga" tamoyilini amalga oshiradi.
- Ekologik axborotning ochiqligi: Davlat organlari har yili suv havzalarining biologik holati, baliq zaxiralarining kamayishi yoki ko‘payishi bo‘yicha ochiq hisobotlar e’lon qilishi. Bu tadbirkorlarga (ijarachilarga) uzoq muddatli rejalashtirish uchun ishonchli ma’lumotlar bazasini taqdim etadi.

Tabiiy resurslardan foydalanishda xavf-xatarlarni boshqarish (risk management) mexanizmi hozirgi kunda milliy qonunchilikda rivojlanayotgan yo‘nalishdir. Baliqchilik klasterlari va yirik ijarachilar uchun ekologik audit o‘tkazish amaliyotini joriy etish maqsadga muvofiq.

- Ekologik auditning mohiyati: Bu sub’ektning faoliyati tabiatni muhofaza qilish normalariga qanchalik mos kelishini mustaqil tekshirishdir. Bu tekshiruv tadbirkorga kelajakdagi katta jarimalar yoki ijara huquqini yo‘qotish xavfidan saqlanish imkonini beradi.

- Ekologik sug‘urta: Tabiiy ofatlar (suv qurishi, baliqlar ommaviy kasallanishi) natijasida yetkazilgan zararni qoplashning huquqiy kafolati. Sug‘urta tizimining mavjudligi davlatning baliqchilik tarmog‘idagi iqtisodiy barqarorligini ta’minlaydi va favqulodda vaziyatlarda tadbirkorni inqirozdan himoya qiladi.

Shunday qilib, tabiiy resurslardan foydalanishning ekologik-huquqiy prinsiplari va davlat boshqaruvining samarali mexanizmlari bir-birini to‘ldiruvchi tizimdir. Qonunchilikda belgilangan "oqilona foydalanish" prinsipi faqatgina davlatning qat’iy nazorati va tadbirkorning mas’uliyatli egalik hissi uyg‘unlashgan taqdirdagina baliqchilik sohasida kutilgan iqtisodiy natijalarni beradi. Kelgusida Ekologik kodeksning qabul qilinishi ushbu munosabatlarni tizimlashtirishda hal qiluvchi qadam bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. O’zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrdagi “Tabiatni muhofaza qilish to’g’risida”gi 754-XII-son Qonuni.

2. Atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmlari bo’yicha xalqaro standardlar. BMTning Atrof-muhit bo’yicha dasturi (UNEP) tavsiyalari.

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF – 81-son Farmoni.

4. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. 193-204-moddalar (Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar). – T.: “Adolat”, 2024.

5. O’zbekiston Respublikasining 2016-yil 19-sentyabrdagi “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to’g’risida”gi O’RQ- 408-son Qonuni.

6. Karimov G. “Baliqchilik iqtisodiyoti va ekologik menejment”. Ilmiy qo’llanma. – T.: 2022. 142-bet